

Отримано: 31 жовтня 2018 р.

Прорецензовано: 1 листопада 2018 р.

Прийнято до друку: 2 листопада 2018 р.

e-mail: malayryk@gmail.com

DOI: 10.25264/2415-7384-2018-7-24-28

Маляр О. І. Проблематика негативних емоційних проявів у дітей молодшого шкільного віку. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»* : збірник наукових праць. Острог : Вид-во НаУОА, листопад 2018. № 7. С. 24–28.

УДК 371.015.31: 159.942

Маляр Олена Іванівна

кандидат психологічних наук, старший викладач, доцент кафедри психолого-педагогічної освіти та соціальних наук КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти»

**ПРОБЛЕМАТИКА НЕГАТИВНИХ ЕМОЦІЙНИХ ПРОЯВІВ
У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ**

У статті здійснено теоретичний аналіз розвитку емоційної сфери та емоційних станів особистості молодшого школяра. Охарактеризовано такі негативні емоційні прояви, як вередливість, впертість, образливість, боязливість та ревності, що деструктивно діють на вміння контролювати емоції у дітей. У дослідженні також виокремлено ознаки виникнення вищезазначених негативних емоційних проявів, що впливають на розвиток саморегуляції поведінки, емоційно-вольової сфери та позитивної соціальної адаптації у довкіллі дітей молодшого шкільного віку.

Ключові слова: емоційна сфера, негативні емоційні прояви та стани, вередливість, впертість, образливість, боязливість, ревності, молодший школяр.

Olena Maliar,

PhD in Psychological Studies, Senior Lecturer and Assistance Professor of the Department of Psychological-Pedagogical Education and Social Sciences of the Communal Higher Educational Institution «Vinnitsia Academy of Continuing Education»

PROBLEMS OF NEGATIVE EMOTIONAL INSTANCES OF JUNIOR SCHOOL CHILDREN

The paper presents the theoretical analysis of the development of the emotional sphere and emotional states of the junior pupil personality. The negative emotional manifestations such as capriciousness, stubbornness, touchiness, timidity and jealousy that destructively affect the ability to control emotions of children are characterized. The paper also outlines the importance of the above-mentioned negative emotional manifestations that influence the development of self-regulation of behavior, emotional-volitional sphere and positive social adaptation in the environment of children of junior school.

Key words: emotional sphere, negative emotional manifestations and states, capriciousness, stubbornness, abusiveness, timidity, jealousy, junior school children.

Постановка проблем. Емоційна сфера особистості сприяє адекватному сприйняттю та протистоянню негативному впливу соціального середовища. Живучи у цьому світі, людина певним чином ставиться до того, що в ньому відбувається. Вона намагається пізнати його і свій внутрішній світ. Однак подорож у свій психічний світ обов'язково супроводжується розвитком емоційності та почуттів людини. Щодо емоційної сфери, то йдеться про вияв переживань людини, тобто про хвилювання, радість, почуття захоплення, горе, гнів, любов, ненависть тощо.

Емоції та емоційна регуляція організують і мотивують когнітивні процеси та поведінку, що необхідні для ефективної взаємодії індивіда з соціумом. У молодшому шкільному віці головна проблема полягає в навчанні дітей адекватно виражати свої емоції під час взаємодії з тими, хто їх оточує.

Короткий огляд останніх досліджень і публікацій. В останні роки питання, що стосуються емоційних проявів учнів молодшого шкільного віку, набули в нашій країні особливої актуальності. Це обумовлено ствердженням у психології й педагогіці ідей особистісно-орієнтованого підходу, підвищенням вимог суспільства до якості підготовки дітей молодшого шкільного віку до життя. Великий внесок у вивчення емоційних станів учнів зробили такі вчені: Л. В. Занкова, В. І. Лубовський, Н. Г. Морозова, М. С. Певзнер та ін. Дослідженнями індивідуальних особливостей емоційної сфери молодшого школяра займалися В. В. Лебединський, Я. Рейковський, С. О. Ставицька, Т. І. Шульга, П. М. Якобсон, а рефлексивних емоційних реакцій – І. М. Нікольська, І. В. Петренко та інші.

Метою нашої статті є теоретичний та емпіричний аналіз проблеми дослідження індивідуальних особливостей негативних емоційних проявів у молодших школярів.

Матеріали і методи дослідження: теоретичні – узагальнення та систематизація наукової психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження; емпіричні – спостереження, опитувальник «Оціночна шкала емоційних проявів дитини» (авт. Й. Шванцар).

Виклад основного матеріалу. Емоційні прояви можуть бути короточасними й тривалими, набувати характеру емоційних станів (А. В. Петровський). Настрій, афекти, ейфорія, стрес, фрустрація – емоційні

стани, позначені комплексом позитивних чи негативних емоцій, характер і перебіг яких значною мірою залежить не лише від зовнішніх обставин, а й від типу вищої нервової діяльності людини.

К. Левін зазначає, що емоційні стани можуть замінювати інший психічний процес, тобто, невиражену до кінця емоцію, і продовжувати існувати в прихованому вигляді. Основна ідея думки автора полягає в тому, що афективні, емоційні реакції не можуть знаходитися в ізольованому вигляді як елементи психічного життя, які при актуалізації співпадають з іншими елементами. Здатність до довільності та вольових дій дозволяє людині контролювати свої емоційні реакції. На думку К. Левіна, довільні дії мають три складові: процес мотивації – це тривала боротьба мотивів; процес вибору або прийняття рішення, що завершує боротьбу мотивів; наміри, що складають довільність дій та діяльності [6, с. 125].

Емоції та емоційні стани змінюють динаміку діяльності залежно від задоволення та незадоволення потреб у цій ситуації мотивів діяльності. Воля регулює ті ж особливості динаміки психічної діяльності, що й емоції, але тільки залежно від поставлених цілей у діяльності [8, с. 12]. Особливу увагу слід надати емоційним станам дітей, що сприяють розвитку позитивної чи негативної довільної емоційної регуляції. Найчастіше у молодших школярів проявляються такі емоційні стани, як вередливість, боязливість, плаксивість, злобність, радість, ревності, образливість, впертість, ніжність, співчуття, зарозумілість, агресивність, нетерплячість, заздрість, жорстокість.

Вередливість у дитини виражається у неслухняності, протидії і опору вимогам, порадам або вказівкам дорослих. Ця риса може виникати внаслідок дитячої перевтоми або перезбудження. Іноді дитячу вередливість спричиняє вікова слабкість гальмівних механізмів нервової системи [10, с. 52]. Проте основною її причиною є неправильна організація дорослими взаємин з дитиною. На думку А. Луговської, емоційна напруга сприяє проявам вередливості у поведінці учня початкових класів, що проявляється у плаксивості, впертості, у протидії всьому, що вимагають від дитини дорослі [7, с. 6–7].

На думку Г. Оллпорта, терплячі люди виростають у сім'ях, де існують три умови: сильна любов і теплота до своєї дитини, послідовність у вихованні та чітка модель моральної поведінки. У разі відсутності цих трьох умов у дитини розвивається нетерпимість [9, с. 34–55].

Образливість у дітей молодшого шкільного віку з підвищеною самооцінкою та рівнем домагань, виникає у зв'язку з неуспішним виконанням завдання або вимог [5, с. 165]. Як зазначає А. С. Зубкова, боязливі діти є більш обережними, обачними й більш емоційними та вразливими, ніж інші [4, с. 11]. Стіяка агресивність дитини, на думку А. Г. Долгової, проявляється тоді, коли вона розуміє поведінку тих, хто її оточує, та інтерпретує її як ворожу [3, с. 8]. На думку Д. В. Віннікота, ревності є нормальним і здоровим аспектом розвитку особистості. Ревності виникають тоді, коли діти люблять [2, с. 21].

Дитяча впертість – це ознака неслухняності, що зумовлена наявністю стійкого мотиву самоствердження. Причинами її виникнення можуть бути несприятливі умови життя або неправильне виховання в сім'ї, що полягає в незадоволенні їх істотних потреб, грубості дорослих або потаканні їхнім примхам і необґрунтованим вимогам [10, с. 73].

Під час особистісного розвитку усвідомленості емоційного переживання та оволодіння впертістю раціоналізація та довільність особистісних якостей формуються одночасно. Усвідомленість визначає зміст механізму розвинутої особистісної якості, довільність – спосіб її становлення [1, с. 30].

Так, з 6 до 9 років відбувається ускладнення емоційної сфери і перехід від базових емоцій (страх, радість, гнів та ін.) до більш складних (захоплення, здивування, ревності, тривога, веселощі), розвивається здатність довільно виявляти та контролювати перебіг емоційних станів. Розвиток здатності керувати своїми емоціями, адекватно проявляти їх формує більш стабільний емоційний фон дитини – емоційну стійкість. Тому, аналізуючи цю проблему, ми повинні зосереджуватися на вивченні модальності емоційної сфери молодшого школяра, розвитку якої сприяють прояви певних емоційних станів.

Досліджуючи індивідуальні особливості емоційних проявів особистості за опитувальником «Оціночна шкала емоційних проявів дитини», ми виявили, що *збудливість* найчастіше спостерігається в учнів перших класів. Проте до 6–7 років у дітей дозрівають лобні відділи кори великих півкуль головного мозку, що складає основу для гармонізації процесів збудження та гальмування необхідних для розвитку довільної поведінки та розвитку довільності емоційної регуляції молодших школярів.

Розвитку *вередливості* у дітей молодшого шкільного віку може сприяти нестійкість або слабкість нервової системи, що викликається зміною соціальної ситуації розвитку та складною провідною діяльністю, вступом дитини до школи. За нашим дослідженням вередливість (0 балів) не проявляється у 33% учнів перших, у 47% учнів других та у 64% учнів третіх класів. Низький прояв вередливості (1 бал) виявлено у 36% першокласників; 23% другокласників та 25% третьокласників. Відсутність та дуже рідкі прояви вередливості притаманні дітям з урівноваженим типом нервової системи, що дає можливість швидкого розвитку вміння контролювати й адаптувати свої емоції до ситуацій, що виникають у шкільному та оточуючому середовищі.

Середній прояв вередливості (2 бали) спостерігається у 14% учнів перших, у 20% других та у 9% третіх класів. Такі результати є характерними для учнів початкових класів з високою емоційною вразли-

вістю та збудливістю, тобто вередування може виникати внаслідок перевтоми, через надлишок вражень та переживань. У поведінці дитини молодшого шкільного віку середня вередливість має епізодичний характер.

Водночас, високий рівень прояву вередливості (3 бали) мають 9,5% першокласників; 4,7% учнів других класів; у третіх класах її виявлено у 0,9% дітей. Дуже високий прояв вередливості (4 бали) виявлено тільки в учнів перших 6,6% та 4,7% других класів. Часті прояви вередливості у молодшому шкільному віці можуть свідчити про гіперопіку з боку батьків. У цьому випадку в дитини формується гіпертрофована самооцінка, яка характеризується проявами нетерпимості та високою вимогливістю лише до інших людей, що вимагає корекції, передусім, сімейної ситуації розвитку дитини.

Впертість у молодшому шкільному віці є своєрідною формою протесту дитини проти вимог, які існують у школі, проти виконання завдання, якого не хочеться робити. За отриманими результатами середній рівень (2 бали) впертості виявляють 9,5% першокласників, не виявляють впертості (0 балів) 44% досліджуваних першокласників, а у 34% низький рівень прояву впертості (1 бал). У других класах ми отримали такі дані: не проявляється (0 балів) впертість у 40% респондентів, низький рівень впертості (1 бал) мають 39% учнів, середній її прояв (2 бали) спостерігається у 18% другокласників. У третіх класах впертість не проявляється у 52% дітей, низький рівень прояву впертості мають 36% третьокласників та середній рівень впертості проявляється у 9% досліджуваних. Дуже низький та низький рівень впертості характеризується вмінням виконувати вимоги дорослих. Такі діти є дисциплінованими, вони не викликають нарікань у вчителів та дорослих. Для молодших школярів, які мають середній рівень прояву впертості, притаманні такі риси характеру та поведінки: самостійність, вміння висловлювати свою думку та контролювати ситуацію, що дає можливість для формування високої самооцінки та позитивної або негативної думки з боку дорослих за певних обставин в навколишньому середовищі. Високий прояв впертості (3 бали) мають 10% респондентів у перших класах, 0,9% у других класах та 1,8% у третіх класах. Дуже висока впертість (4 бали) виявлена тільки в учнів перших класів, що складає 2,8% досліджуваних та в 1,9% дітей, що навчаються у другому класі. За нашим спостереженням такі особливості емоційності у дітей молодшого шкільного віку проявляються в їхній поведінці, що характеризується певним негативізмом у ставленні до дорослих – батьків чи учителя, це спричиняє негативне ставлення дитини і до школи загалом. Упертий молодший школяр проявляє риси завзятості та наполегливості, які не є тотожними поняттями до волі. Учень з високим рівнем упертості приймає рішення наполегливо тільки тому, що ці рішення є його власними, егоцентричними. Впертість від наполегливості відрізняється своєю об'єктивною необґрунтованістю.

Образливість у дітей молодшого шкільного віку виникає внаслідок високої самооцінки та рівня вимог, що поєднуються з неуспішним виконанням завдань та не співпаданням з очікуваннями дорослих. Ми виявили, що середній рівень (2 бали) прояву образливості мають 15% учнів перших класів; не проявляється образливість (0 балів) у 43% досліджуваних першокласників; у 31% дітей, що навчаються у перших класах, низький рівень прояву образливості (1 бал). У других класах отримали такі результати: не виявляється (0 балів) образливість у 58% респондентів; низький прояв образливості (1 бал) у 20% учнів; середній прояв (2 бали) спостерігається у 13% досліджуваних. За шкалою «образливість» у третіх класах виявили, що не ображаються (0 балів) на інших 54% дітей, низький прояв образливості (1 бал) мають 23% учнів, а середній рівень (2 бали) проявляється у 13% третьокласників. Діти, які не проявляють образливості та мають її низький рівень, є дисциплінованими, дружелюбними, вони намагаються вирішити конфліктну ситуацію, що виникла серед однолітків, за допомогою компромісу, без агресивних дій. Середній рівень прояву образливості молодших школярів виникає тоді, коли дитина хоче привернути до себе увагу дорослих або однолітків.

Найчастіше проявляється образливість (3 бали) у 7,6% першокласників, у 9% третьокласників й у 2,8% другокласників. Дуже часто проявляється образливість (4 бали) у першокласників (1,9%) та другокласників (0,9%). Підвищена образливість дитини, як одна із форм її афективної поведінки, виникає внаслідок того, що вона неадекватно оцінює ситуацію, вважає, що ті, хто її оточують є несправедливими: вчитель поставив низьку оцінку, батьки покарали «ні за що», однокласники жартують над ним тощо. У подальшому в дитини формуються негативні риси характеру та можлива неадекватна поведінка під час взаємодії з іншими.

У дітей прояви *боязливості* у поведінці є закономірними. У молодшому шкільному віці цей емоційний стан повинен зменшуватися внаслідок розширення кругозору, знання та забезпечення гармонійного розвитку дитини. Відсутність боязливості (0 балів) у перших класах мають 39% дітей, серед другокласників таких 57%, а серед третьокласників 59% досліджуваних. Не проявляється боязливість у дітей, які швидко звикають до нових умов життя, що базується на впевненості у виконанні завдань та висловлюванні думки, відповіді на уроці. Саме за такими характеристиками вчителі визначали прояви боязливості у дітей початкових класів. Дуже рідко проявляють боязливість (1 бал) 29% першокласників,

24% другокласників та 29% учнів третього року навчання. Такі діти виявляють боязливість лише тоді, коли на уроці присутні інші вчителі або урок проводить інша вчителька.

Середній прояв (2 бали) боязливості спостерігається у 18% респондентів перших класів, у 14% другокласників та у 11% третьокласників. У дітей молодшого шкільного віку під час середнього прояву боязливості розвивається рефлексія, у них добре розвинений інстинкт самозбереження. Учні початкових класів відповідально виконують завдання та вимоги вчителя. Їм притаманний страх відповідати перед однокласниками, якщо вони не впевнені у своїх знаннях.

Часті прояви боязливості (3 бали), за визначенням учителів, можна спостерігати тільки в учнів перших та других класів. За даними методики у 9,5% першокласників та у 4,7% другокласників наявна боязливість у поведінці. Такі діти намагаються бути непоміченими, вони бояться будь-яких змін, не можуть обстоювати свою думку. Їм здається, що всі вороже до них ставляться. У характері наявні такі риси, як замкнутість, підозріливість, нетовариськість.

Також 3,8% учнів перших класів мають високий рівень (4 бали) боязливості, що свідчить про зміну соціальної ситуації розвитку та провідної діяльності (діти ідуть до школи). У таких дітей все нове та невідоме викликає почуття небезпеки та незахищеності. Ці почуття характерні для молодших школярів, які виховувалися у сім'ях з авторитарним стилем виховання, у тривожних батьків, які залякували дитину, щоб вона була обачна та обережна. Прояви боязливості характерні для дітей з високим рівнем сенсорної чутливості.

Кожна дитина, розвиваючись, може переживати емоційний стан *ревнощів*, так вона виявляє любов до батьків або важливого для неї дорослого чи дитини (брат, сестра). Також ревнощі можуть бути однією із форм агресивної поведінки у дітей для того, щоб привернути увагу дорослого. Відсутність ревнощів (0 балів) у перших класах мають 64% дітей, у других – 76% та 60% у третіх класах. Ці результати свідчать про високу адаптацію до навколишнього середовища, адекватне сприйняття критики та зауважень з боку дорослих та однолітків. Дуже рідко проявляють ревнощі (1 бал) у 19% першокласників; у 9,5% дітей, що навчаються у других класах; у 28% молодших школярів третього року навчання. У дітей молодшого шкільного віку ревнощі можуть виникати, коли вчитель хвалить когось з однокласників за успішне виконання завдань та гарну поведінку. Середній прояв (2 бали) ревнощів спостерігається у 5,7% респондентів перших класів, у 7,6% другокласників та у 8,1% третьокласників. Ревнощі у дитини виникають під час неспроможності успішного виконання діяльності у порівнянні з іншими дітьми. Часті прояви ревнощів (3 бали) мають 5,7% першокласників, 2,8% другокласників та 2,7% третьокласників. Дуже високий прояв ревнощів (4 бали) виявили у 4,7% молодших школярів, що навчаються у перших класах; 3,8% у дітей другого року навчання; 0,9% серед третьокласників. Високий та дуже високий прояв ревнощів притаманний дітям, яких виховують у несприятливій атмосфері в сім'ї, де часто виникають конфліктні ситуації, коли дитину порівнюють з іншими та приділяють більше уваги меншим братикам чи сестричкам. Також можливе закріплення такого почуття через неправильну поведінку вчителя, коли на фоні інших дітей у нього є «улюбленці». Тоді у молодшого школяра формується агресивна поведінка та виникає почуття заздрості до інших дітей. Формування ревнощів у дітей відбувається тоді, коли в інших дітей кращі іграшки, одяг, сприятлива сімейна ситуація, де учні, що навчаються у початковій школі, відчувають любов та підтримку батьків.

Такі показники вказують на емоційну вразливість дітей молодшого шкільного віку. Вони можуть викликати нерозуміння та конфлікти з іншими, це потребує проведення корекційно-розвивальної роботи з досліджуваними.

Висновки. Отже, отриманні результати вказують на важливу роль емоційної сфери у формуванні адекватної соціальної поведінки у дітей молодшого шкільного віку. Це свідчить про те, що емоційний розвиток та пов'язані з ним процеси регулювання мають вирішальне значення для розуміння виникнення негативних емоційних проявів у дітей. У процесі проведення дослідження було виявлено, що більшість дітей молодшого шкільного віку проявляють такі негативні емоційні стани як вередливість, впертість, образливість, боязливість та ревнощі. Вони характеризуються відсутністю позитивних емоцій або наявністю нерегульованих негативних емоцій, які викликають значні труднощі у стосунках з батьками, вчителями та однолітками. Тому ці прояви та стани можуть сприяти надмірному емоційному збудженню, яке гальмує свідому інтелектуальну діяльність, тобто динамічні моменти починають переважати над смисловим змістом та вибірковою направленістю дії, та утворює напруження, під час якого будь-який привід може викликати імпульсивну дію у молодших школярів. Також охарактеризовані негативні емоційні прояви у дітей свідчать про конкуренцію та невміння контролювати свої емоції стосовно життя учнівського колективу.

Надалі ми плануємо орієнтуватися на розвиток позитивних стосунків між дитиною та дорослим, навчити конструктивним методам та стратегіям емоційного регулювання на цьому етапі розвитку.

Література:

1. Бех І. Д. Від волі до особистості: [монографія]. Київ: Україна-Віта, 1995. 202 с.
2. Винникотт Д. В. Разговор с родителями / Дональд Вудс Винникотт; [пер. с англ. М. Н. Почукаевой, В. В. Тимофеева]. Москва: Независимая фирма «Класс», 2007. 96 с. (Библиотека психологии и психотерапии).
3. Долгова А. Г. Агрессия у детей младшего школьного возраста. Диагностика и коррекция. Москва: Генезис, 2009. 216 с. (Психологическая работа с детьми).
4. Зубкова А. С., Зубанова Г. С. Детские страхи. Книга для родителей и педагогов. Ярославль: Академия развития, 2007. 128 с. (Психологи – детям, психологи о детях).
5. Ильин Е. П. Эмоции и чувства. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 752 с. (Серия «Мастера психологии»).
6. Левин К. Динамическая психология: Избранные труды. Москва: Смысл, 2001. 572 с.
7. Луговская А. Если малыш капризничает: Советы специалиста. Москва: Издательство «Эксмо», 2002. 55 с.
8. Мерлин В. С. Очерки теории темперамента. Москва: Издат. «Просвещение», 1964. 303 с.
9. Олпорт Г. Становление личности: Избранные труды / Гордон Олпорт [перевод. Д. А. Леонтьев, Л. В. Трубицына]. Москва: Издательство «Смысл», 2002. 464 с.
10. Психологічна енциклопедія / [авт.-упоряд. О. М. Степанов]. Київ: Академвидав, 2006. 424 с. (Енциклопедія ерудита).